

BEATA KACZMARCZYK

ORCID: 0000-0001-5313-5281

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej

Nazwy powinności feudalnych, opłat i danin w akcie przekazania zamku w Ostrogu na Wołyniu z 1542 roku

Abstrakt

Podstawą źródłową artykułu jest akt przekazania zamku w Ostrogu na Wołyniu z 1542 roku wpisany do Metryki Koronnej nr 65. Rękopiśmienny dokument zawiera interesujące słownictwo dotyczące kultury materialnej i społeczno-gospodarczej opisywanych terenów. W artykule przedstawiono tę część leksyki, która służyła nazywaniu powinności feudalnych, danin i opłat. Obok terminów powszechnie używanych w tym czasie w Polsce omówiono także wyrazy rzadkie i formy regionalne, charakterystyczne dla ziem litewsko-ruskich, które wcześniej w opracowaniach leksykograficznych nie zostały udokumentowane dla XVI wieku.

Słowa kluczowe: leksykografia historyczna, słownictwo specjalistyczne, regionalizmy, nazwy powinności, polszczyzna kresowa, Wołyń.

Przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie księgi kancelarii królewskiej, zwane Metryką Koronną, są niezwykle cennym źródłem do dziejów języka polskiego. Prowadzono je po łacinie, ale już na początku XVI wieku sporadycznie zaczynają się w nich pojawiać również wpisy w języku polskim. Tylko niewielka ich część włączona została do kanonu źródeł *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Z ksiąg wpisów, których sygnatury rozpoczynają się literami MK, są to teksty do roku 1540 (por. SPXVI: 1, LXXV). Interesujący nas dokument, opatrzony łacińskim nagłówkiem *Actus Lithuanicus occasione castris Ostrog*, datowany w Ostrogu 6 lutego 1542 roku, został umieszczony w księdze wpisów podkanclerzego Samuela Maciejowskiego oznaczonej sygnaturą MK 65¹. Wpis liczy 28 stron i zajmuje karty od 350 v. do 364. Stan księgi jest dobry, oprawa współczesna, pismo staranne.

¹ <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0065/> (dostęp: 10.12.2020).

Miasto i zamek, Ostrog leżące w dawnym województwie wołyńskim, w 1542 roku znajdowały się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokumenty pochodzące z tego obszaru rejestrowano wówczas w Metryce Litewskiej, która prowadzona była po rusku. Województwa wołyńskie, kijowskie i podlaskie zostały włączone do Korony w 1569 roku na mocy traktatów związanych z Unią Lubelską. Początkowo odrębność tych terenów, a w szczególności urzędowy język ruski, przyczyniły się do utworzenia w ramach Metryki Koronnej odrębnej serii, zwanej Metryką Ruską lub Metryką Wołyńską². Prezentowany w tym artykule dokument nie bez przyczyny został jednak sporządzony w języku polskim, a następnie wprowadzony do Metryki Koronnej. W akcie zrelacjonowano przebieg przekazania zamku w Ostrogu Beacie z Kościelca, „małżonce nieboszczyka księdza Ilięgo Konstantynowicza Ostrogskiego — jak czytamy w dokumencie — i dziewce Ich Miłości, księżnie Elżbiecie [...] od księdza Wasylę Jego Miłości Konstantynowicza” zgodnie z postanowieniem dekretu ustalonego wcześniej przez rozjemców i potwierdzonego przez Zygmunta I. Dekret ten miał zakończyć toczący się spór o spadek po zmarłym księciu Ilii.

Na podstawie *Herbarza* Kaspra Niesieckiego udało się ustalić, że wspomniany książę Ilię to Eliasz Konstantynowicz Ostrogski³, syn wojewody trockiego i hetmana litewskiego Konstantego Ostrogskiego, a książę Wasyl⁴ to młodszy syn hetmana Ostrogskiego z drugiego małżeństwa, przyrodni brat Ilii. Z kolei Beata z Kościelca, córka podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego i Katarzyny Telniczanki⁵, dawnej kochanki Zygmunta Starego, była wychowanką królowej Bony (por. Żelewski 1973: 222–224). Ślub Beaty z księciem Ilię odbył się na dworze królewskim dzień po zaślubinach królowej Izabeli z Janem Zapolyą. Na mocy testamentu księcia Ilii opiekę nad jego dobrami sprawował Zygmunt I z królową Boną (Przeździecki 1868: 61).

² I. Sułkowska-Kurasiowa, M. Woźniakowa, http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series5 (dostęp: 03.01.2021)

³ „Ilię albo Eliasz książę Ostrogski, syn starszy Konstantyna kasztelana Wileńskiego i hetmana Litewskiego, torem ojca swęgo idąc z bratem swoim nieraz Tatarskie zagony zwyciężko zażąc, gdy w najlepszą do sławy nabycia zmierza, i fortuną i inszemi natury darami zmocniony, w rychle świat, i zamierzone od siebie nadzieje pożegnał w roku 1539. [...] Złączył się był dożywotnie z Beatą Kościelecką, córką Jędrzeja podskarbiego wielkiego koronnego i kasztelana Wojnickiego, z której córka tylko jedynaczka, Halszka albo Elżbieta, wielu w Polszcze rewolucyi, dla znacznych od siebie konkurencyj okazać była” (*Herbarz polski* 1841: 7, 182). Z kolei Roman Żelewski zwraca uwagę, że Ilię Ostrogski (1510–1539) „przebywając często na dworze królewskim (możliwe, iż także w latach chłopięcych był tam przez ojca oddany), przesiąkł polską kulturą, opanował język polski i łacinę” (Żelewski 1979: 480–481).

⁴ Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1526–1608), marszałek ziemi wołyńskiej, wojewoda kijowski (por. Chynczewska-Hennel 1979: 489–495).

⁵ Katarzyna Kościelecka z d. Ochstat, zwana też Telniczanką, kochanka Zygmunta I, z którym miała syna Jana (ur. 1499), biskupa wileńskiego, a później poznańskiego, córki Reginę i Katarzynę. Z kolei z małżeństwa z Andrzejem Kościeleckim urodziła syna nieznanego imienia, zmarłego w dzieciństwie, oraz córkę Beatę, żonę księcia Ilię Ostrogskiego, a następnie Olbrachta Łaskiego, wojewody sieradzkiego. „Współczesna plotka, powtórzona później przez kilku historyków, jakoby Beata, urodzona już po śmierci Kościeleckiego, była córką królewską, wydaje się bezpodstawna wobec testamentu podskarbiego, wykazującego dużą troskę o mające przyjść na świat dziecko” (Świeżawski 1968–1969: 397–398).

Król wyznaczył każdej ze stron sporu reprezentanta. W imieniu księżnej Iliny zamek odbierał Jan Lutomirski⁶, a księcia Wasyla reprezentował Szymon Babiński. Przekazanie zamku odbywało się od 30 stycznia do 6 lutego 1542 roku. Po zakończeniu czynności został sporządzony dokument w dwóch egzemplarzach, po jednym dla każdej ze stron, podpisany przez uczestników oraz świadków zdarzenia, a następnie potwierdzony i zarejestrowany w Metryce Koronnej.

W akcie zostały szczegółowo zrelacjonowane sposób przekazywania zamku oraz przebieg kontroli i rozliczenia stanu przynależnych do niego majątności. Dokument zawiera interesujące słownictwo dotyczące kultury materialnej i społecznej opisywanych terenów. Leksyka odnosząca się do kultury materialnej zostanie omówiona w odrębnym opracowaniu; w niniejszym artykule przedstawimy nazwy powinności feudalnych, opłat i danin, z których większość, niestety, występuje bez szerszego kontekstu. Wynotowane leksemy zostaną porównane ze słownikami języka polskiego oraz z innymi opracowaniami historycznojęzykowymi i historycznymi.

Należy podkreślić, że przybyli do Ostroga przedstawiciele królewscy, dokonując stosownych rozliczeń nie tylko opierali się na istniejących dokumentach, lecz także zdobywali wiadomości od miejscowych urzędników oraz innych informatorów, niekiedy bardzo nisko postawionych w drabinie społecznej⁷, czego liczne ślady odnajdujemy w omawianym tu akcie, na przykład:

ja Lutomirski przy tych to paniech wyżej pisanych przyjmowałem liczbę [czyli 'rozliczenie' — przyp. B.K.] od urzędników folwarkowych i tywonow i tudzież od Żydów [...] i też ode wszystkich poddanych niższych ostroskich co ze wszelakich dochodow roku tysięcznego pięćsetnego czterdziestego pirwego od świętego Bartłomieja blisko przyszłego dali tym to urzędnikom ostroskim... (k. 356 v.–357)

albo w innym miejscu:

a tak my Lutomirski i Babinski z pany wyżej pisanymi takosmy postanowili od dnia pierwego februaryja abysmy wszystkich poddanych ostroskich już pod przysięgą słuchali i pytali, co który z nich dał księdzu Wasylowi i urzędnikom jego m(iłości) ostroskim po świętym Bartłomieju blisko przyszłym z dochodow jakichkolwiek, żebyśmy tego dość mogli, czego by sie księdzu Wasylu jego M(iłości) księżna Iljina podle dekretu jednackiego upominać miała. (k. 357-357 v.)

W funkcji hiperonimu określającego wszelkie świadczenia związane z poddańczą pozycją społeczną autorzy dokumentu z Ostroga posługiwali się leksem powinność (por. SPXVI: 29, 175): „a ktemu zamku oddali mi thez mianowithe imienie zamkowe czerkowe i Boiarki nizei mianovane ze wffitkami boiari poddaniami, wławnofcziami, scherokofcziami i powinnofcziami” (k. 352 v)⁸. W tej sa-

⁶ Jan Lutomirski h. Jastrzębiec (zm. 1567), podskarbi nadworny, kasztelan sieradzki (por. Kowalska 1973: 139–141).

⁷ W podobny sposób zdobywali informacje lustratorzy, którzy począwszy od 1564 roku przeprowadzali lustracje dóbr królewskich. Pozostawione przez nich protokoły lustracji uznawane są powszechnie za bezcenne źródło do badań zarówno historycznych, jak i językowych (por. Zajda 2007: 54).

⁸ W cytatach ilustrujących wystąpienia leksemów omawianych w artykule zachowują oryginalną pisownię rękopisu.

mej funkcji został użyty także rzeczownik *powinowatość*, który według ustaleń leksykografów w znaczeniu ‘to, co należy zrobić, wypełnić, powinność’ w XVI wieku miał zdecydowanie niższą frekwencję (por. SPXVI: 29, 195); ilustracją jego wystąpienia jest następujący fragment protokołu: „pothim siola czerkiewne z manaftiri i z ludzmi ich i infschimi włafnoszcziami i powinowatofzcziami” (k. 353). Ogólne znaczenie ‘zysk, wpływ, przychód, pożytki (głównie pieniężne), a także podatek’ wiązał się z kolei z rzeczownikiem *dochod* (por. SPXVI: 5, 212), który pojawił się samodzielnie, jak na przykład w podanym fragmencie dokumentu: „a jeffliby czo dochodow iakichkolwiek vibrali przez then czał, zebi mi liczbą vcziniwŃchi wroczeni wfŃthko” (k. 354), ale też w połączeniu szeregowym z wyrazem *płat* ‘danina, podatek’ (SPXVI: 24, 395), co ilustruje zdanie:

nowilem thim tho wżądnikom oftrofkim Tupilowi i Raiewiczowi abi mi oddali do chodi i płati wfŃthki spelna ktore ku zamku oftrofkiemu przisluffaią od swiathego Barthlomieia blisko przefŃlego i infŃche rzeczi w zamku, w pafniach i w mliniech podlie decretu thego iednaczkiego. (k. 354)

Omówienie nazw określonych powinności rozpoczniemy od terminów stosowanych w odniesieniu do czynszu, raty dzierżawnej; w tej funkcji wystąpił rzeczownik *arenda*, co ilustruje przykład:

a czo fie dothiczi Mlinu pod zamkiem oftrofkim ktorÿ nieopatrznoŃczą a niedbalofczą Wżandnikow Xiądza Wafila ie(g)o m(iłofci) oftrofkich dnia ŃheftnaŃtego Ianuaria zgorzał, czo zrazicz bądzie zidom z arendi czo skodi poki thego Mlina nie zbudują albo thez za naklad Xiądnie iei M(iłofci) Iliinei czo na Budowanie thego Mlinu nalozi. (k. 360- 360 v.)

Leksem *arenda* obecny jest w polszczyźnie od XVI wieku i w interesującym nas znaczeniu notują go następujące słowniki: SPXVI: 1, 210, L: 1, 27, ESJPXVII, SWil: 29, SW: 1, 56, SJPD.

Opisując rozliczenia, autor dokumentu wykorzystał także termin *na j e m* w znaczeniu ‘opłata za wynajęcie, czynsz, wynagrodzenie za użytkowanie czyjejs własności’: „a xiandz Vafil ie(g)o m(iłofć) podle kwithow fwoich i wżądnikow fwoich od thich to zidow ku ktorim kwitom Raiewicz piŃarz oftrofki prziznal fie, wziął na then na j e m trzifita ŃefczdzieŃianth i ofm kop moneti Litewskiej” (k. 360). Wyraz ten notowany jest już w Sstp: 5, 48, a następnie w SPXVI: 15, 561, L: 3, 239, SWil: 715, SW: 3, 77, SJPD.

Kolejna nazwa, *komorne*, jest genetycznym przymiotnikiem derywowanym od podstawy rzeczownikowej i oznacza ‘opłatę, czynsz płacony od wynajęcia komory, tj. mieszkania’ (Zajda 1970: 115). Leksem *komorne* obecny jest w polszczyźnie od XVI wieku, ale w SPXVI został potwierdzony zaledwie jednym przykładem z *Inwentarzy mieszczañskich z ksiąg miejskich Poznania z 1553* (SPXVI: 10, 512). Termin ten rejestrują także następujące słowniki: L: 2, 419; SWil: 514, SW: 2, 422, SJPD. Wystąpienie leksemu *komorne* w akcie przekazania zamku w Ostrogu zaŃwiadcza ten oto fragment dokumentu:

a gdi lidzbą jÿz vczinili z niektorich dochodow od swiathe(g)o Barthlomieia blisko przifŃlego, i zoŃtali na thei lidzbie tho iefł podimŃczizni, komornego, laziebneho, strozewŃczizni, prochowŃczizni,

miejskich i sielskich wirzędu i kunicznego kop ofmdziedziefianth i ofm grofi siedm, i ofm pieniadzii. (k. 359–359 v.)

Cytowane zdanie posłuży nam jeszcze do udokumentowania innych rzadkich nazw powinności, które to nazwy w dalszej części artykułu zostaną omówione w podanej kolejności: łaźiebne, podymszczyczna, strożewszczyczna, prochowszczyczna, wyrząd oraz kuniczne. Pierwsza forma, łaźiebne, oznaczała ‘opłatę za korzystanie z łaźni lub czynsz płacony od niej przez właściciela, tj. łaźiebnika’ (Zajda 1970: 124). Choć leksykografowie potwierdzili wystąpienie tego terminu zapisem z 1464 roku (por. Sstp: 4, 106), to z XVI wieku jak dotąd znane jest tylko jedno jego użycie pochodzące z *Lustracji województwa sandomierskiego 1564–1565* (por. SPXVI: 12, 533). W tejże *Lustracji* w analogicznym znaczeniu została użyta również forma „łaźienne”, ale i dla niej nie są znane inne konteksty z XVI wieku. Poza tym leksem łaźiebne jest notowany w następujących słownikach: L: 2, 605, ESJPXVII jeszcze bez podanej definicji, SWil: 607, SW: 2, 803.

W cytowanym zdaniu z wołyńskiego dokumentu uwagę zwracają nazwy utworzone charakterystycznym dla terenów wschodnich sufiksem *-szczyczna*, takie jak podymszczyczna, strożewszczyczna oraz prochowszczyczna. Forma podymszczyczna w Sstp została udokumentowana zapisem już z 1389 roku i objaśniona definicją: ‘(na Rusi Czerwonej) danina na rzecz panującego uiszczana od zagrody czyli dymu, tak zwane podymne’ (Sstp: 6, 287). Na tę chwilę leksykografowie nie odnotowali jednak żadnego użycia tego wyrazu w XVI wieku (por. SPXVI: 26, 114). SPXVI podaje jedynie formę „podymne”, znaną z innych regionów Polski. Spośród opracowań leksykograficznych jedynie SW: 4,442 zamieszcza omawiany leksem.

Z kolei leksem strożewszczyczna, będący regionalną nazwą daniny, znanej jako „stróżne” — ‘rodzaj opłaty składanej jako ekwiwalent powinności odbywania stróży’ (por. hasło „strożne” w: Zajda 1970: 189), nie występuje ani w Sstp, ani w indeksie haseł *Słownika polszczyzny XVI wieku* (hasła rozpoczynające się literą s nie zostały jeszcze opracowane). Jedynie SW rejestruje hasło „stróżowszczyczna” — ‘opłata, danina na utrzymanie stróża’ (SW: 6, 463). Różnica morfologiczna występująca między wariantami „stróżowszczyczna” a „strożewszczyczna” może mieć związek z pochodzeniem autora aktu. Jan Lutomirski bowiem wywodził się z południowej Wielkopolski, był kasztelanem sieradzkim, jego mowę mogła zatem charakteryzować oboczność *-ow // -ew*; przejście to mogło być również cechą języka pisarza kancelaryjnego, który wprowadzał akt do księgi kancelaryjnej.

Kolejną nazwą powinności, zanotowaną przez autora wołyńskiego dokumentu, jest prochowszczyczna. Formy prochowszczyczna nie odnajdujemy w żadnym opracowaniu leksykograficznym, interpretujemy ją jako regionalny odpowiednik podatku zarejestrowanego w SPXVI pod nazwą „prochowe”. Przy czym należy zauważyć, że nazwa „prochowe” po raz pierwszy została odnotowana dopiero w XVI wieku i dla tego stulecia potwierdzona ledwie jednym przykładem zaczerpniętym z *Lustracji województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, a kontekst, w którym omawiany termin został użyty, stał się podstawą do sformułowania jedynie bar-

dzo ogólnej definicji: ‘bliżej nieznaną rodzaj opłaty, być może składanej na proch’ (SPXVI: 30, 320). Leksykograficzne dzieje wyrazu dowodzą, że w późniejszym okresie, wraz z upowszechnieniem się broni palnej, nazwa „prochowe” stała się elementem specjalistycznej terminologii łowieckiej, rzecz jasna, także zróżnicowanej terytorialnie. W *Słowniku wileńskim* wyraz „prochowe” został zdefiniowany jako ‘kara pieniężna, zasądzana służbie leśnej, za zastrzelenie w lesie ogara lub charta, użytego do łowów’ (SWil: 1021), w *Słowniku warszawskim* natomiast jako: ‘nagroda pieniężna, którą strzelec za ubitego zwierza dostaje, strzałowe’ (SW: 4, 1007). Jedynie SJPD dla nazwy „prochowe” podaje definicję: ‘opłata pieniężna zamiast składania prochu’, którą opatruje kwalifikatorem „dawniej” i uzupełnia cytatem z *Miast i mieszczaństwa w dawnej Polsce* Jana Ptaśnika: „Od roku 1631 jednak w miejsce składania prochu [...] wprowadza się opłatę pieniężną, zwaną prochowe, obliczając wartość kamienia prochu na 14 zł”. Nienotowana w opracowaniach leksykograficznych forma prochowszczyzna w nieco późniejszym okresie została licznie poświadczona w *Inwentarzach na wybieranie czynszu we włości starostwa czeczerskiego*⁹ z 1704 oraz 1769 roku (Dowgiałło 1900: 4–81), gdzie prawie zawsze (kilkadziesiąt razy) występuje w szeregu „prochowszczyzna i stróżowszczyzna”. Wydawca inwentarzy zwraca uwagę, że podatku zwanego prochowszczyzną nie płacili bojarzy, a jego wysokość w starostwie czeczerskim wynosiła po 26 groszy z każdego dymu (Dowgiałło 1900: VII).

W rozliczeniach towarzyszących przekazaniu zamku w Ostrogu wystąpił jeszcze inny interesujący termin — wyrząd. Leksem ten w Sstp został potwierdzony cytatem z 1439 roku i wyjaśniony definicją: ‘(termin używany na Rusi Czerwonej) dani-na, którą kmiecie zobowiązani byli złożyć panu wyruszającemu na wojnę’ (Sstp: 10, 546). Wydaje się, że leksykografowie nie dysponują żadnym poświadczeniem tego wyrazu dla XVI stulecia, wyrząd nie występuje bowiem w indeksie haseł SPXVI. Wyraz nie został też zarejestrowany w ESJPCXVII, z kolei L: 6, 588, Swil, 2008, SW: 7, 1016 notują hasło w innym znaczeniu.

Ostatnią nazwą powinności w przytoczonym wcześniej zdaniu z aktu zarejestrowanego w Metryce Koronnej jest kuniczne. Również i ta forma nie jest notowana w SPXVI. Spośród opracowań leksykograficznych rejestruje ją jedynie *Słownik warszawski*, w którym występuje jako synonim leksemu „kunica” (SW: 2, 632). W dokumencie sporządzonym w Ostrogu odnajdujemy obie nazwy powinności: wspomniane kuniczne oraz kunicę. W dziejach języka polskiego leksem kunica służył nazywaniu kilku zupełnie różnych danin. Na Rusi oznaczał ‘opłatę na rzecz pana feudalnego uiszczaną za dziewczynę, wychodzącą za mąż do innej wsi lub miasta’. Takie wyjaśnienie terminu podaje już Sstp i dokumentuje je zapisem z 1447 (Sstp: 3, 462). Rejestruje je również SPXVI, który przywołuje za *Słownikiem*

⁹ Czeczersk — miasteczko w powiecie rohaczewskim nad rzeką Sożą (por. Sulimirski, Chlebowski, Walewski 1880: 1, 782).

Lindego interesujący cytat ze *Sposobu osady nowego Kijowa* (1595) Józefa Wereszczyńskiego:

gdy pánná miefscka idzie zá muž z miáftá Kiiowlkiego/ ták z ftárego iáko y z nowego ná I.K.M. ofádzonych/ żeby powinien był Nowożenia każdy Horodniczemu zamku Kiiowlkiego/ Kunicy puł złotego/ á gdy wdowę poymuie/ był też powinien dáć złoty Polki. Z ktorych to Kunic/ Horodniczy káždy zamku Kiiowlkiego ma mieć swoje opatrzenie. (SPXVI: 11, 547)

Znaczenie to odnotowują także inne słowniki: L: 2, 547, SWil: 564, SW: 2, 632 oraz SJPD.

Autor dokumentu z Wołynia istotę opłaty nazwanej raz kunicą, a raz zleksykalizowanym przymiotnikiem kuniczne, ujął w słowa, wyszczególniając rozmaite źródła przychodów: „z wdow i z dziewczek czo za muž do siol idą” (k. 362 v.). Ilustracji wystąpienia leksemu kunicza służy zaś inny fragment aktu:

potim gdim chcial Ia Luthomirski abi mi then to Raiewicz z infchich iefcze rzeczi o pozithkow [sic!] oftrofkich liczbą wczinil od swiantego Barthlomieia blifko przifflego tho ieft z win, przesandow z miefskich kunicz... (k. 362 v.)

W tym zdaniu zostały przytoczone ponadto inne nazwy powinności, takie jak przesąd i wina. Termin przesąd oznaczał ‘opłatę sądową, wynagrodzenie za sądenie sprawy; koszta sądowe, prawne; grzywnę, winę’. Leksem ten nie został jak dotąd udokumentowany dla XVI wieku ani dla okresu wcześniejszego; autorzy SPXVI sygnalizują jedynie wystąpienie rzeczownika przesąd w słownikach Knapusza i Lindego, ale z przykładami dopiero z XVII (XVIII)–XVIII wieku (SPXVI: 32, 155). Interesujące nas znaczenie leksemu potwierdzają natomiast następujące opracowania leksykograficzne: L: 4, 580, Swil: 1258, SW: 5, 188, SJPD.

Następny termin, wina, w *Słowniku staropolskim* wyjaśniony został definicją: ‘kara, zwłaszcza pieniężna, może też opłata z racji różnego rodzaju zobowiązań’ (Sstp: 10, 225). Leksem notowany jest w indeksie haseł SPXVI i ESJPCXVII, ale samo hasło w żadnym z tych słowników nie zostało jeszcze opracowane. W znaczeniu prawniczym jako ‘karę pieniężną płaconą sądowi przez skazanego’ wyraz rejestrują następujące słowniki: SWil: 1861, SW: 7, 614, SJPD. Autor prezentowanego w tym artykule dokumentu z Metryki Koronnej posłużył się określeniem wina kilkukrotnie i stosował je nie tyle w odniesieniu do kary sądowej, ile do rozmaitych zobowiązań, co między innymi dokumentuje ten oto przykład: „i thez abi liudziom oprawili Raiewicz s tupilem czo ich pograbili i winy niefluffne pobrali, iako tich krziwd liudzkich regeftr pod nassemi piecząciami ieft spifan” (k. 362 v.).

Kilka kolejnych nazw powinności z dokumentu przekazania zamku w Ostrogu odzwierciedla zwyczaj i uregulowania prawne związane z wymianą towarową. Do grupy tej należy między innymi powszechnie używany od XV wieku leksem myto: ‘opłata pobierana w naturze lub monecie za przewóz towarów na drogach wodnych i lądowych, także opłata celna na granicach kraju’ (SPXVI: 15, 296). W dokumencie z Ostroga rzeczownik myto wystąpił kilka razy, oto jeden z przykładów:

z naimowich Mlinow mita kapczizni, i Targowego ktore naiantho bilo zidom oftrofkim od pani Marii zwiatowania roku MDXLI az do swiathego piotra roku MDXLII przez rok, i nyedziel trzinafczie, i dn̄y piancz za kop siedmfet i czterdziefci kop moneti Litewlki. (k. 359 v.)

Inaczej niż to się działo w Koronie, gdzie prawo zabraniało najmowania ceł Żydom (por. Berkowski 2009: 221), cła i myta na Wołyniu dzierżawili przeważnie celnicy żydowscy (Berkowski 2009: 226). Oprócz państwowych komór celnych po całym województwie wołyńskim rozsiane były liczne komory prywatne, w których pobierano różnego rodzaju myta, uznawane za środek łatwego zwiększenia dochodów właścicieli osad. W analizowanym dokumencie odnotowano także połączenie wyrazowe myto zasławskie, co ilustruje następujący cytat:

s ktorei su(m)mi zraziwfi pierwei mitho zaflawkie ktore na komorze oftrofkiei przichodzi Cro. iei mczii podlie Regefrow zidowfkich i czelnika kop ofmdziefianth ỳ schecz, i trzidziefci i czterzi groffe. (k. 359 v.)

W tekstach z XVI wieku w zasadzie nie rozróżnia się znaczenia pojęć myta i cła. SPXVI cło definiuje jako ‘opłatę pobieraną za wwóz i wywóz towarów przeznaczonych na handel, także inne opłaty na rzecz państwa’ (SPXVI: 3, 533). Choć w komorze w Ostrogu pobierano opłatę nazwaną tu mytem zasławskim, to związany z tą instytucją urzędnik określony został jako pisarz cła zasławskiego, co pokazuje poniższy fragment: „zeznawami thim tho liftem przed wfithkami komu thego potrzeba bandzie iz przy panie Stanisławie Narbuczie piarzu czla zaflawskiego Cro. iei Mczii na komorze oftrofkiei” (k. 351).

Następnym terminem związanym z wymianą towarową jest targowe — ‘opłata od sprzedawanych na targu towarów uiszczana przez przekupniów, opłata za przyjazd na targ i udział w nim, za korzystanie z targu’ (Sstp: 9, 122–123), uznawane za jedną z dwóch najstarszych nazw powinności w języku polskim (por. Zajda 2007: 52). W omawianym dokumencie z Metryki Koronnej wystąpiła też nazwa targowe mięsne albo mięsne (pisarz nie oznacza miękkości spółgłosek przed inną spółgłoską) — ‘opłata od sprzedawanych tuszy bydła i mięsa w ogóle’. O istnieniu na Wołyniu opłaty o nazwie mięsne wspomina Władysław Berkowski, powołując się na ustalenia ukraińskiej badaczki Metryki Litewskiej S. Abrosymowej. Podał on, że opłatę tę nazywano niekiedy targowym oraz że w Ostrogu w 1620 roku od mięsa, „które z sioł przywożą”, pobierano łopatkę (Berkowski 2009: 230). Na podobną wysokość opłaty zdaje się wskazywać również autor omawianego tu dokumentu w charakterystycznej dla ówczesnej epoki konstrukcji ze spójnikiem „albo”: „s targowe (g) o miąfnego albo za pliecze” (k.362 v.), w której „albo” znaczy ‘czyli’, „plece” natomiast, będące formą liczby mnogiej rzeczownika „plec”, w odniesieniu do zwierząt oznaczają ‘część przedniej nogi przylegającą bezpośrednio do tułowia, czyli łopatkę’ (por. SPXVI: 24, 328). W opracowaniach leksykograficznych termin mięsne notowany jest jedynie w SPXVI, w którym został opatrzony definicją ‘opłata pieniężna wnoszona przez chłopów na rzecz pana zastępująca dawną daninę w mięsie’ i potwierdzony niewielką liczbą wystąpień, przy czym wszystkie

one pochodzą z jednego źródła, jakim jest *Lustracja województwa sandomierskiego 1564–1565* (SPXVI: 14, 146).

Kolejną nazwą powinności zapisaną w dokumencie z 1542 roku jest targowe groszowe. Termin groszowe dla okresu staropolskiego zdefiniowany został bardzo ogólnie: ‘rodzaj daniny pieniężnej złożonej z groszy’ (Zajda 1970: 109). Nazwa ta nie jest jednak notowana w SPXVI. Rejestruje ją natomiast SW, który uwzględnia kilka obszarów jej występowania: 1. ‘rodzaj podatku na korzyść miasta od piwa’; 2. ‘opłata zwyczajowa, składana na przykład pisarzom leśnym przez robotników, pracujących przy wyрубie lasu’; 3. z kwalifikatorem „górnice”, jako ‘opłata po groszu dla króla od każdej niecki wydobytej rudy, opłata dla żupnika od osądzonej sprawy’ (SW: 1, 914). W dokumencie z Ostroga groszowe, będące rodzajem powinności związanej z odbywanym targiem, zostało uzupełnione dodatkową informacją: „s targowego groffowe od bidla sielkiego” (k. 362 v.). Być może chodzi o występującą na Wołyniu opłatę, w ruskich źródłach określaną mianem „spaszne”, którego znaczenie Berkowski wyjaśnia jako ‘myto od bydła przyprawianego na targ, czyli jarmark miejski, które przez pewien czas wypasano na pastwiskach miejskich’ (Berkowski 2009: 230).

Spośród nazw obciążeń utrwalonych na piśmie przy okazji przekazywania zamku w Ostrogu wymienić jeszcze trzeba kapszczyznę — ‘podatek pobierany za prawo pędzenia wódki lub piwa; czopowe’. W prezentowanym dokumencie termin kapszczyzna został użyty dwa razy, oto jeden z ilustrujących przykładów:

potim dnia trzidzieftego pirwego wthorego i trzeciego Ianuaria ia Luthomirski przy tich tho paniech wiffiei pińanich przymowalem lidzbą od vrządNIKOW folwarkowich i thiwonow, i tudziez od zidow czo na arendą fwoią mita i kapfczizni i y mlinow oftrofkich xjandzu vaffilu i urzandnikom iego m(iłośc)zi oftrofkim oddali. (k. 356 v.)

Leksem kapszczyzna nie jest notowany w Sstp ani w SPXVI, rejestruje go natomiast L: 2, 311–312, SWil: 468, SW: 2, 250 oraz SJPD. W dwóch ostatnich słownikach leksykografowie dodatkowo zamieścili informację o etymologii wyrazu od średniowieczno-łacińskiego *capagium* — ‘rodzaj poboru, pomoc pieniężna’.

Ponieważ zarówno Podlasie, jak i Wołyń do 1569 roku wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, warto nadmienić, że w *Lustracjach województwa podlaskiego 1570 i 1576* w funkcji opłaty od warzenia i sprzedaży trunków używana była podobna pod względem fonetycznym nazwa „kapczyzna”, poza tą *Lustracją* niepotwierdzona innymi wystąpieniami. Autorzy SPXVI formę „kapczyzna” uznali za wariant innego terminu, „kopczyzny”, związany z akaniem na podłożu białoruskim, przy czym nie wykluczyli również etymologii od „kapać” w związku z destylacją alkoholu (SPXVI: 10, 616–617).

Ostatnim terminem nazywającym ciężary feudalne z dokumentu z 1542 roku jest wołowszczyzna, regionalny odpowiednik nazwy „wołowe”, oznaczający ‘pieniężny ekwiwalent powinności składania w daninie wołu, jako formy stacji dla wyżywienia przebywającego w okolicy dworu królewskiego’ (por. hasło „wołowe” w:

Zajda 1970: 202). Użycie tego leksemu ilustruje poniższy cytat: „a z wołowfczizni ktorą na krolia ie(g)o mi(łoś)c z wibierali podlie fwich regestrow, zoftali z liczbi kop fto i fchefcz kop i pianczdziefiant groffi i dwa grofcha, i piancz pienŷadzi” (k. 359 v.). Indeks haseł SPXVI nie uwzględnia rzeczownika wołowszczyzna. Spośród opracowań leksykograficznych formę tę rejestruje jedynie *Słownik warszawski*, który definiuje ją jako ‘pobór od wołów’ (SW: 7, 695).

Językowym odzwierciedleniem stosunków ekonomicznych opisywanych terenów są także przymiotniki dańny (albo danny) — ‘czynszowy’ (SPXVI: 4, 493) oraz dziesięcinny — ‘odnoszący się do dziesięciny’ (SPXVI: 6, 433), co ilustrują przykłady: „owfa dannego czo wiwieszono i ftrawiono iest pianczfeth miarek i ofmdziefianth i pancz miarek po dwa grofa czini dziewianthnafczie kop, i tridziefczi groffi” (k. 360 v.); „jalowicz dannah wibrano dwie za ktore kopa groffi iedna” (k. 361); „owiecz dziefiączinnich sefczdziefianth schaczuŷancz po schefczi groffi czini ofm kop groffi” (k. 361 v.); „wieprzow dziefiączinnich sto i ofmdziefianth schaczuŷaczii po dwadziefczia groffi czini pianczdziefianth i trzy kopi i dwadziefczia groffi” (k. 362).

Relacjonując rozliczenia towarzyszące przekazaniu zamku w Ostrogu, autorzy dokumentu wprowadzili do tekstu tylko niektóre nazwy danin, inne zaś powinności feudalne przedstawili opisowo, jak pokazuje to podany niżej fragment:

z loiu od rzeznikow z foli od wozow czo chlopi daią, z niewiaft czo chlieb pieką po pięczy groffi, s paftuchow mieifkich, s pieniądzŷ i z owfa z schewczow czo boti daią, s kowaliow czo siekieri daią z wdow, i z dziewek czo za mąz do siol idą, od zonek rozwodnich s targowego z rib, i s wfeliakich stathkow. (k. 362 v.)

Pewnego komentarza może wymagać opłata „od żonek rozwodnych”, obrazująca obyczajowość, a zarazem osobliwość prawną Wielkiego Księstwa Litewskiego. Otóż jednym ze znaczeń leksemu „żonka” odnotowanym w Sstp jest ‘kobieta żyjąca bez ślubu z mężczyzną’ (Sstp: 11, 597). W środowisku prawosławnym zarówno na ziemiach białoruskich, jak i ukraińskich małżeństwo przez długi czas ujmowane było jako umowa świecka. Obok małżeństw zawieranych w cerkwi istniały też tak zwane małżeństwa „niewieńczone”, które powstawały przez rozpoczęcie trwałego pożycia i w opinii społecznej były uznawane za legalne bez żadnych dodatkowych potwierdzeń (Bardach 1970: 261). Takie związki najliczniejsze były wśród chłopów, ale występowały we wszystkich warstwach ówczesnego społeczeństwa. W źródłach historycznych pozostały niekiedy wzmianki o specjalnych daninach pieniężnych składanych panu feudalnemu za wzięcie sobie żonki, na przykład w starostwie barskim była to „pojemszczyzna”, a w starostwie ratneńskim na Wołyniu — „pocze-rewszczyzna” (por. Bardach 1970: 269–270).

Przy okazji przekazania zamku w Ostrogu w oficjalnym dokumencie zapisane zostały liczne nazwy powinności ciążące na poddanych okolicznych ziem. Obok terminów powszechnie używanych w tym czasie również w Koronie, takich jak arenda, cło, dochód, myto, najem, płat, targowe czy wina, zanotowane zostały również formy rzadkie, w źródłach leksykograficznych dla XVI udokumen-

towane dotychczas niewielką liczbą wystąpień, jak choćby komorne, łaźiebne, mięsne. W zebranym materiale znalazły się również nazwy niepotwierdzone dotychczas dla XVI stulecia, jak na przykład groszowe czy przesąd. W tej grupie są też regionalizmy utworzone charakterystycznym dla Rusi i pogranicza sufiksem *-szczyzna* od bardziej lub mniej rozpowszechnionych podstaw, na przykład kapszczyzna, podymszczyzna, prochowszczyzna, strożewszczyzna, wołowszczyzna. Regionalny charakter mają również termin wyrząd oraz kunica i derywowana od niej, nieznana gdzie indziej, forma kuniczne. Zebrany materiał pozwala też na weryfikację datowania żywotności formy wyrząd oraz pojawienia się w języku polskim leksemów kapszczyzna i przesąd.

Podstawa źródłowa artykułu

Metryka Koronna 65, k. 350 v.–364, <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0065/> (dostęp: 10.12.2020).

Bibliografia

- Bardach J. (1970): *Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.*, Warszawa.
- Berkowski W. (2009): *Wołyń w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI–połowa XVII wieku)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 1, s. 217–233, <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2009~1367179048615/J.04~2009~1367179048615.pdf> (dostęp: 15.03.2021).
- Chynczewska-Hennel T. (1979): *Ostrogski Konstanty Wasyl*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław, s. 489–495.
- Dowgiało D. (oprac.) (1900): *Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерній витебской и могилевской*, Witebsk, http://starienki.info/Knigi/I/Istoriko_yuridicheskie_materialy_iz_Aktovyh_knig_gubernij_Vitebskoj_i_Mogilevskoj_28_1900.pdf (dostęp: 20.02.2021).
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*, t. 7, Lipsk 1841.
- Kowalska H. (1973): *Lutomirski Jan*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 139–141.
- Przeździecki A. (1868): *Jagiellonki polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta Królów Polskich*, t. 2, Kraków.
- Sulimirski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.) (1880): *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa.
- Sułkowska-Kurasiowa I., Woźniakowa M. (oprac.): *Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795*, http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#series5 (dostęp: 3.01.2021).
- Świeżawski A. (1968–1969): *Kościelca (z Kościelca) Katarzyna*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 397–398.
- Zajda A. (1970): *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 60.

- Żajda A. (2007): *O geografii nazw staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat i jej uwarunkowaniach*, „LingVaria” nr 1, s. 51–63. <http://www.lingvaria.polonistyka.uj.edu.pl/documents/5768825/bb4a476f-d45c-4ea5-95fb-89f7c8adb24c> (dostęp: 20.01.2021).
- Żelewski R. (1979): *Ostrogski Illia (Eliasz)*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław, s. 480–481.
- Żelewski R. (1959–1960): *Górkowa Elżbieta*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, Wrocław-Kraków-Warszawa, s. 424–426.
- Żelewski R. (1973): *Łaska 1. v. Ostrogska z Kościeleckich Beata*, [hasło w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław, s. 222–224.

Rozwinięcie skrótów

- ESXVII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <https://svvii.pl/> (dostęp: 20.02.2021).
- L: Linde S.B. (1854–1860): *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów.
- SJPD: Doroszewski W. (red.) (1958–1969): *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa, <http://www.sjpd.pwn.pl/> (dostęp: 20.02.2021).
- SPXVI: Mayenowa M.R., Peplowski F. (red. t. 1–34), Mrowcewicz K., Potoniec P. (red. t. 35–36) (1966–2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Słownik polszczyzny XVI wieku — edycja internetowa*, <https://spxvi.edu.pl/> (dostęp: 15.02.2021).
- Sstp: Urbańczyk S. (red.) (1953–2002): *Słownik staropolski*, t. 1–11, Kraków.
- SW: Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1900–1927): *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa.
- Swil: Zdanowicz A. (red.) (1861): *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, Wilno, <https://eswil.ijp.pan.pl/> (dostęp: 20.02.2020).

The names of feudal dues, payments and levies used in the deed of transfer of the Ostróg castle in Volhynia from 1542

Summary

The source basis for the article is the deed of transfer of the Ostróg castle in Volhynia from 1542, entered into the Crown Register No. 65. This handwritten document contains interesting vocabulary related to the material and socioeconomic culture of the area. The article discusses the part of the lexicon used to name feudal dues, payments and levies. Apart from the terms commonly used in Poland at the time, also some rare words and regional forms characteristic of Lithuanian and Russian lands that had not been documented for the 16th century in earlier lexicographic studies on the subject are presented.

Keywords: historical lexicography, specialist vocabulary, regionalisms, names of dues, Eastern-borderland Polish language, Volhynia.